

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «УСИПАЛЬНИЦЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРІЯ, МІФИ, СУЧАСНИЙ СТАН»

Захід, в якому взяли участь дослідники, церковні, державні та громадські діячі, працівники освіти, музеєзнавці, пам'яткоохоронці відбувся 8 липня 2019 р. в Києві. Організаторами стали Інститут історії України НАН України, Православна церква України, Інститут археології НАН України, Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», громадська організація «Фонд Великий Лях», Центр пам'яткознавства НАН України.

Зі вступним словом до учасників форуму звернувся третій президент України *Віктор Ющенко*, який закликав ушановувати гетьмана Б.Хмельницького – «видатну історичну постать, [...] батька-засновника України як такої, що існує й зараз», та «зусиллями українців усього світу створити величний пантеон його пам'яті».

У розгорнутому вступному слові академік НАНУ, директор академічного Інституту історії України, один із найкращих сучасних біографів українських гетьманів д-р іст. наук, проф. *Валерій Смолій* зазначив, що «ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення надзвичайно важливих для нашої країни місць пам'яті. Зрозуміло, що такі місця пам'яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень». Початком практичного втілення цієї ідеї промовець вважає максимальне сприяння ініціативам дослідників і громадськості щодо локалізації місця поховання гетьмана, а також його подальшої музеєфікації згідно з чинним законодавством України.

Виступаючи на початку конференції голова громадської організації «Фонд Великий Лях» *Павло Костенко* зазначив: «Століттями Російська імперія та СРСР знищували та приховували будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викоринити історичну пам'ять – нав'язувала міфи. [...] Ми навіть не знаємо, де поховані українські гетьмани. І сьогодні настав час ці міфи розвінчувати».

Із вітальними словами до учасників звернулися також д-р геолог. наук, завідувач кафедри Київського національного університету ім. Т.Шевченка проф. *Сергій Вишва*, канд. іст. наук, директорка Центру пам'яткознавства НАН України *Олена Титова*, заступниця генерального директора з наукової роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» *Світлана Павлова*, а від імені Православної церкви України зібрання освятив митрополит чигиринський і черкаський *Іоанн*.

Пленарне засідання розпочалося з доповіді голови Інституту історії церкви митрополита львівського й сокальського *Димитрія* «Поховання у межах храмового простору у християнській традиції», який, зокрема, сказав: «Уже перший храм України-Русі загальнодержавного значення – Десятинна церква – був усипальницею для великокняжої родини рівноапостольного князя Володимира. Десятинна церква наслідувала традиції церкви Святих Апостолів у Константинополі, яка була усипальницею візантійських імператорів. Надалі кожен визначніший князь України-Русі будував собі церкву-усипальню. Ця традиція була поширена по всій території України, вона перейшла і в козацьку добу, залишається й понині. Як місце спочинку використовувався як сам храмовий простір, так і територія, прилегла до храму. На XVII ст. була поширена й традиція поховання на території монастирів».

У доповіді «Національна пам'ять про добу Української козацької держави» канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ *Дмитро Гордієнко* зазначив: «Політика національної пам'яті, яку активно провадить Україна, вимагає й відновлення могил видатних

діячів України, насамперед державотворців. Основним місцем пам'яті є могили, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморія у мартирій, що змінює й її значення і місце в історії України та української духовності. В умовах війни з Російською Федерацією, однією зі складових інформаційної складової якої є боротьба за історичну спадщину, відновлення могил і відродження в історичній свідомості точок державотворення, однією з яких було утворення Української козацької держави Богдана Хмельницького, руйнування пострадянських мітів набуває першочергової ваги».

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України *Лариса Виногородська* в доповіді «Історико-археологічні дослідження на території Іллінської церкви» розповіла про результати розкопок, які проводилися впродовж ХХ – початку ХХІ ст. Окрім того, у спільній разом із канд. іст. наук, керівником Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України *Павлом Нечитайлом* доповіді «Спелеоархеологічне обстеження штучних підземних споруд в околицях Іллінської церкви в Суботові» *Л.Виногородська* зробила кілька висновків: «По-перше, у схилах пагорбу, на якому стоїть Іллінська церква, було обстежено чотири підземних порожнини та одне замулене провалля; по-друге, попередньо можна виділити два типи об'єктів, які відрізняються між собою за плануванням, морфологією, способом вирубки, та розміщені на різних рівнях схилу; по-третє, одне з досліджених підземель можна атрибуувати як гончарну майстерню ХVІІ ст.».

У ґрунтовній доповіді «Комплексні пам'яткоохоронні заходи у Свято-Іллінській церкві в Суботові» завідувач відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» *Надія Кукса* відзначила: «На основі аналізу численних документів відслідковано основні етапи відновлювально-реставраційних робіт в усипальниці Богдана Хмельницького, що мали місце у 60–80-х рр. ХІХ ст., 20-х, 50-х, 70-х, 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст., завдяки яким святиня зберегла свою автентичність. Варто зазначити, що, реставраційно-відновлювальним заходам 1953, 1977 й 2005–2006 рр. передували археологічні дослідження. Науково-дослідні та вишукувальні роботи включали архівні та бібліографічні дослідження, складання історичних довідок, архітектурно-археологічні обміри, лабораторні дослідження будівельних, опоряджувальних матеріалів, фотофіксацію, геотопозйомку. Однак варто зауважити, що практично всі попередні реставраційні потуги опиралися на досить обмежену документальну базу, в результаті чого виробилася тенденція, що реставраторам доводилося усувати недоліки своїх попередників. Однією з основних проблем слід вважати, що роботи проводилися не професійними реставраторами, а будівельниками з використанням сучасних матеріалів, що мало негативні наслідки для збереження пам'ятки. На сьогодні фасад будівлі знову потребує термінової реставрації».

У своїй доповіді «Родинні усипальниці гетьманів та козацької старшини як складова поховальної культури українців у ХVІІ–ХVІІІ ст.» канд. іст. наук, доцент Академії державної пенітенціарної служби України (Чернігів) *Алла Попружна* зазначила, що родинні усипальні (склепи, крипти) козацької старшини другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. були типовим явищем тогочасної поховальної культури й підсумувала: «Вони являли собою муровані підземні приміщення, призначені для індивідуального або колективного поховання. Це могли бути склепові поховання – спеціально викопані в церкві чи поряд з нею заглиблення прямокутної форми, обкладені цеглою, побілені. В склеп поміщали труну і накривали поховання зазвичай коробовим склепінням. У разі, коли храм будувався як усипальня, то під ним облаштовували підземну муровану крипту». Цю складову поховальної культури козацької старшини історикиня висвітлила на прикладі усипальні із похованнями гетьмана Д.Апостола та членів його родини у Преображенській церкві у с. Сорочинці, гетьмана І.Скоропадського та його дружини А.Скоропадської у Харлампіївській церкві Гамаліївського монастиря,

родини Лизогубів у Воскресенській церкві в м. Седнів, родини гадяцького полковника М.Бороховича в Успенській церкві у с. Лютенька Гадяцького полку тощо.

Канд. іст. наук, завідувач сектору Музею історії Києва *Тимур Бобровський* у своїй доповіді «Дослідження поховальної крипти у Георгіївському соборі кінця XVII – початку XVIII ст. Видубицького монастиря у м. Києві 2002 р.» зупинився на дослідженні склепу військового діяча періоду І.Мазепи козацького полковника М.Миклашевського: «За письмовими джерелами Свято-Георгіївську церкву Видубицького монастиря було збудовано у 1696–1701 рр. коштом стародубського полковника Михайла Андрійовича Миклашевського, який і був похований у Георгіївській церкві. Труну у приміщення заносили з надвору через спеціальний дромос з отвором у південній стіні, пізніше закладеним цеглою. Вузкий та звивистий, зі східцями коридор, що поєднував склеп з приміщенням першого поверху прибудови, слугував для відвідування крипти та заупокійних молитов». Доповідь було підготовлено за результатами археологічних розкопок 2002 р.

У своїй доповіді «Нові геофізичні дослідження усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові» канд. геолог. наук, ст. наук. співроб. КНУ ім. Т.Шевченка *Ксенія Бондар* зробила висновок: «По центру західної половини нави Іллінської церкви за допомогою георадарів VIУ-3-300 та VIУ-3-500 простежена аномальна зона на глибині 2,05–2,45 м. Це прошарок товщиною до 40 см, імовірно заповнений повітрям. У плані це лінійна аномалія, витягнута в напрямку захід – схід на 3 м в бік вітваря при ширині 1,0–1,3 м. Під нею на глибині 3,6–3,9 м є зона підвищеної амплітуди електромагнітного сигналу. Разом вони можуть бути проінтерпретовані як склепіння та підлога підземної поховальної споруди розмірами 3х1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, імовірно викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована за напрямком захід – схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди. У процесі збирання та аналізу архівних і фондів матеріалів була виявлена метрика Іллінської церкви від 1888 р., яка містить указівку на місце, де заходиться склеп Богдана Хмельницького, закиданий сміттям під час реконструкції 1869 р. Геофізичні дослідження вказаного місця можливі за умови відсутності символічного надгробку Богдана Хмельницького від південної стіни церкви».

Д-р іст. наук, проф. Черкаського державного технологічного університету *Валентин Лазуренко* у своїй доповіді «Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботові: від сторічних досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез» зупинився на проблемних питаннях, розкриття яких дає поштовх до розуміння того, а що ж насправді відбувалося у Чигирині та Суботові з тілом померлого засновника Української держави в період з 27 липня по 23 серпня 1657 р., а також зрозуміти, чи був похований Б.Хмельницький саме в Іллінській церкві? Фахівець побудував свою доповідь на основі виділення ряду історіографічних питань, на які дав власні пояснення. Перша проблема стосується року й дати смерті та дати поховання гетьмана Б.Хмельницького. Щодо року та дати смерті вчені єдині – це 1657-й рік і 27 липня того ж року – дата смерті, а 23 серпня – дата поховання за старим стилем.

Д-р іст. наук, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Тарас Чухліб* у своїй доповіді наголосив, що на сьогодні ані польські, ані українські історики не віднайшли автентичних джерел, які підтверджували б легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Б.Хмельницького у Суботові 1664 р. Зокрема він зазначив: «У війську польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке ввійшло весною 1664 р. для захоплення Правобережжя, служив ротмістром такий собі Ян Флоріан Дробиш-Тушинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події. І що ж пише Дробиш-Тушинський про похід Чарнецького? “Рік 1664... Король пішов до Польщі, а ми на ту сторону Дніпра з

паном Чарнецьким перейшли. Ціле літо військо добувало міст в Україні – Ставища, Лисянку та інші”. З особливих подій польський очевидець пише про розстріл Івана Виговського в тому ж році, але нічого – про напад на Суботів і викидання праху Богдана Хмельницького! Якби це насправді відбулося, хіба б її не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію й у “Клімактерах” Веспасіана Коховського, і щоденникових записах ще одного очевидця тих подій – Миколая Ємиловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про цю трагічну для нас подію у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки автори Літопису Граб’янки та Чернігівського літописця, які були написані на початку XVIII ст., тобто через 50–60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини?».

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України *Дмитро Куштан* у своїй доповіді «Нові дослідження замчища Богдана Хмельницького у Суботіві (за матеріалами розкопок 2008 р.)» зазначив, що «останні археологічні дослідження на замчищі проводилися 2008 р. експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської ОДА за програмою “Золота підкова Черкащини”. За результатами цих, а також попередніх розкопок встановлено, що на місці замчища віднайдено знахідки, представлені фрагментами пічних кахель, керамічного посуду, виробами з заліза, свинцевими кулями, люлькою для паління, монетами тощо. Наявність фрагментів цегли-“пальчатки” та полив’яної черепиці “бобровий хвіст” побічно свідчить про існування на замчищі капітальної споруди (окрім музеефікованих залишків підвалу кам’яної вежі) на кшталт гетьманського “палацу”. Тож окрім пошуку могили Б.Хмельницького невирішеною залишається проблема віднайдення його будинку. Лише продовження археологічних досліджень дозволить отримати об’єктивні результати. При цьому перспективним є використання методу геофізичної неруйнівної розвідки. Проблемою, однак, є те, що лише половина пам’ятки перебуває в державній власності (на балансі НІКЗ “Чигирин”). Решта ж, у супереч пам’яткоохоронному законодавству, опинилася у приватній власності».

Історик архітектури, археолог та співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України (Львів) *Юрій Лукомський* у своєму виступі на конференції зробив висновок: «Мій досвід пошуку й розкриття княжих поховань у Галичі (церква Св. Пантелеймона XII ст.), Лаврові (церква Св. Онуфрія XVI ст.) та Холмі (Богородична церква короля Данила Романовича XIII ст.) показує, що після неінвазійного методу георадарної ідентифікації аномалій, які схожі до поховальних об’єктів, слід застосовувати напівінвазійні методи свердління та буріння у супроводі інспекційної камери. Якщо ці методи дають позитивний результат, то необхідно розробляти, обґрунтовувати й затверджувати виважену програму фундаментального (якнайширше міждисциплінарного) археологічного дослідження виявлених об’єктів. При наявності коштів на розкриття, лабораторне опрацювання та гарантовані консерваційні заходи необхідно розробити програму дослідження виявленого георадарним методом підземного склепу в Іллінській церкві у Суботіві на Черкащині».

Присутні на конференції також заслухали виступи канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Андрія Бовгирі*; д-ра іст. наук, проф., завідувача кафедри Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького *Анатолія Морозова*; заступника директора заповідника «Тарасова Гора» *Ігоря Ліхового*; д-ра геолог. наук, завідувача відділу Інституту геофізики НАН України *Михайла Орлюка*; директора «Transient Technologies» *Володимира Іващука*; канд. іст. наук, завідувача відділу Інституту археології НАН України *Всеволода Івакіна*; канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Василя Кононенка*; канд. іст. наук, наук. співроб. НІКЗ «Киево-Печерська лавра» *Ганни Філіпової*.

У результаті обговорення та дискусії було ухвалене відповідне звернення до громадськості та Міністерства культури України. Матеріали конференції буде опубліковано.